

ПРАВА ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Інформаційно-аналітичний бюлетень

Українсько-Американського Бюро захисту прав людини

Випуск 3

Київ – Харків
1993

Редакційна колегія

Зіновій АНТОНЮК(заст. гол. редактора)

Наталія БСЛІЦЕР

Семен ГЛУЗМАН

Євген ГОЛОВАХА

Володимир ЖМИР

Євген ЗАХАРОВ (гол. редактор)

Віталій КРЮКОВ

Мирослав МАРИНОВИЧ

Євген ПРОНЮК

Леонід ФІНБЕРГ

Бюлетень верстається на комп'ютерах, наданих міжнародним фондом «Відродження» і видається при підтримці американської правозахисної організації «Union of Councils» та харківського видавництва «Фоліо»

УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

ПРО ЩО СВДЧИТЬ ПРОЕКТ УКРАЇНСЬКОЇ КОНСТИТУЦІЇ ВІД 26.10. 93 р.¹

Проект Конституції України вже вдруге винесено на народне обговорення. В редакції від 26 жовтня 1993 р. він став свідченням про те, що творчі змагання української юридичної думки, офіційно ангажованої до найвищих звершень, досягнувши граничної межі, нарешті завершилися. Водночас критичний запал депутатів, не знайшовши виходу в стінах Верховної Ради, має відтепер шукати собі задоволення в ширших обставинах вільної громадської експертизи.

На жаль, проект не став проривом за межі типово посттоталітарної моделі юридичного світосприйняття. В цьому він лишився непослідовним, роздвоєним на демократію та авторитаризм, нерівним за амплітудою норм, хаотичним за пріоритетами, перенасиченим положеннями мікро- замість макрорегулювання. Конституція залишилася детальною, регламентовною до дріб'язковості. Як це було й на початку, адресатом Конституції залишився народ, а не держава. Як і раніше, громадяни мисляться в ній як раціональні створіння, яким запропоновано набір юридичних приписів для наслідування, а разом з тим і осягнення вищих щаблів ефективності. Конституція цінує впорядкованість більше, ніж стан волі, бо нехтує мало не всіма ризиками, які органічно випливають з орієнтації на свободу. Тому й літературно вона сприймається як документ пересічний, заземлено-конкретний (а в чомусь водночас і схоластичний), без виразного концептуального виблику часові та обставинам.

Конституція регламентує побут громадянського суспільства в усіх ланках життя, починаючи від народного волевияву на референдумі, де народ має «керуватися» Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. й до сімейних стосунків включно, де чоловік і жінка мають принципово рівні права і обов'язки (ч. 2 ст. 76).

Конституція не допускає натяку на те, що поведінка людей визначається не тільки раціональними, але й позараціональними чинниками, звужує обрії людської свободи, автономності, окремішності інвалідів. Висловлюючись метафорично, Конституція є юридичним переспівом відомого гасла кота Леопольда: «Жити дружно». Вона, хоч може й ненавмисно, ігнорує фундаментальну ідею цивілізованого світу – прагнути до щастя самостійно й у той спосіб, який кожен собі обирає сам, несучи індивідуально збитки від вибору, насолоджуючись так само індивідуально здобутками в разі успіху.

¹ В роботі представлені головні висновки обговорення конституційного проекту складом співробітників та запрошених гостей харківського Центру незалежних юридичних досліджень «Делла-Центр» 18 листопада 1993 р. В обговоренні взяли участь фахівці Української юридичної академії та Харківського державного університету: докт. філос. наук, зав. кафедрою, проф. Бакіров В.С., докт. юрид. наук, проф. Баулін Ю.В., канд. юрид. наук, доцент Буроменський М.В., канд. юрид. наук, доцент Жилінкова І.В., канд. філос. наук, доцент Карасьов В.Ю., канд. юрид. наук, проф. Маймескулов Л.М., канд. філос. наук, докторант Максимов С.І., канд. юрид. наук, зав. кафедрою Мусіяка В.Л., канд. юрид. наук, докторант Речицький В.В., докт. юрид. наук, доцент Самсонов В.М., канд. юрид. наук, зав. кафедрою Сибільов М.В., аспірант Титарчук О.О., докт. філос. наук, проф. Шкода В.В. Матеріали підготовлені В.В. Речицьким.

Обговорення проекту було побудоване таким чином, щоб від загальної оцінки проекту можна було перейти до аналізу його конкретних положень в тій послідовності, яка є притаманною Конституції. Тільки іноді вона порушувалася, коли логіка аналізу вимагала іншого порядку.

Конституція лицемірно (як наявний рівень політичної свідомості її складачів) не поділяє погляду на принцип приватної власності як на фундаментальну засаду вільного світу. Цей принцип дарма шукати в «Загальних засадах конституційного ладу» (Розділ I), хоч юридична ментальність творців проекту безумовно усвідомлює креативну здатність приватної власності. Натомість засадничими чомусь вважаються положення про «державну мову», «верховенство права», «ідеологічну багатоманітність», «загальнолюдські цінності».

Конституційний проект засвідчує прагнення не відстати від політичної моди включно з модою на фундаментальні ідеї («природні права і свободи» – ч. 2 ст. 13, «Ідеологічна багатоманітність» – ч. I ст. 9, «пріоритет загальнолюдських цінностей» – ч. I ст. II тощо). Творці ніби (а може дійсно) забули, що не все ідейно-політичне, філософське адекватно відображається в праві, тим більше в праві, яке ототожнюється із законом. Тому попри свою поміркованість, дріб'язковість, інструктивність проект грішить певною легковажністю, «надбудовністю».

Для Медісона, Адамса, Джефферсона в Америці, Лафайєта у Франції, не кажучи вже про Бісмарка в Німеччині або Черчілля у Великобританії, всі вищезгадані цінності, при ігноруванні абсолютизму засад приватної власності, означали б пустий звук. Проте в українському проекті Конституції чомусь поціновується саме звук, а не те, що замалим не виключно його народжує. Прискіпливий аналіз доводить, що замалим не виключно його народжує. Прискіпливий аналіз доводить, що у висловленому нема перебільшень. Отже, підійдемо до тексту конкретніше.

Порівняння ст. ст. 1 та 3 свідчить про тавтологію. Якщо Україна є демократичною державою (ст. I), то зайве писати, що вона ж є республікою (ст. 3). Адже це одне й те саме. В ч. 2 ст. 3 стверджується, що український народ є єдиним джерелом влади. Але це справедливо тільки стосовно державної влади, бо безпосередню владу народ просто уособлює. Безпосередня, пряма влада ніколи не полишає народу як вода джерело.

В ст. 6 проекту стверджується, що в Україні діє принцип верховенства права, на якому ґрунтується Конституція. В ч. 2 ст. 6, однак, записано, що найвищу юридичну силу має Конституція, причому норми останньої мають пряму дію. Все ніби нормально, а проте фахівці знають, що принцип верховенства права заперечує юридичний позитивізм, уявлення про те, що право і закон співпадають. Це між іншим означає, що право як вище уособлення ідеї справедливості абсолютно адекватно не може втілитися в законі, в тому числі й в Основному Законі – Конституції. Отже, якщо проголошується верховенство права, то конкурентне проголошення юридичної сили Конституції є неприпустимим. Вибір між правом і Конституцією в даному випадку є обов'язковим.

Простіше кажучи, якщо ми виходимо із засад верховенства права, то Конституція при цьому виступає не більше, ніж варіант його тлумачення, тобто вона залишається підпорядкованою праву як вищому арбітру. Принцип верховенства права може означати також прийняття ідеї правологічної конституції – довершеної, абсолютної, ні в чому не ушкоджені абстракції. Отже, чи доцільно й надалі залишати в українській Конституції поєднання «верховенства права» з «вищою юридичною силою» Конституції – є питанням відкритим. Але й без відповіді на нього ясно, що цей тандем не раз в майбутньому заведе Конституційний Суд в непролазний юридичний лабіринт. Одна сторона пошлеться на верховенство права, інша – на вищу юридичну силу Конституції...

Подібні юридичні тандеми, хоч і меншого масштабу, зустрічаються й надалі. Так, в ч. 2 ст. 7 йдеться про «національні групи», а в ч. I ст. 8 про «національні меншини». Якщо поняття «національної меншини» є сьогодні більш-менш прозорим, то цього не скажеш про «національну групу». При прямій дії конституційних норм така невизначеність є неприпустимою. Якась потреба юридичної техніки (а може й літературної стилістики) примусили вжити саме такий вираз, але Конституція має прагнути не стільки літературної, скільки юридичної досконалості.

В ч. 1 ст. 9 Конституція розрізняє поняття політичного та ідеологічного плюралізму, що також вимагатиме від Конституційного Суду може й філософських зусиль. А те, що останні можуть зайти в глухий кут, доводить ч. 3 ст. 9, в якій стверджується, що «жодна ідеологія не повинна обмежувати свободу переконань, поглядів, думок й не може визнаватись офіційною державною ідеологією». Але якщо свобода переконань полягає в тому, щоб якусь ідеологію зробити державною? Що переважить в Конституційному Суді: свобода переконань, яку не може обмежити жодна ідеологія (в тому числі ідеологія даної Конституції), чи заборона державних ідеологій як таких?

Ще більше ускладнень виникає у випадку, коли проект Конституції проголошує пріоритет загальнолюдських цінностей, зобов'язуючи Україну дотримуватись «загальноновизнаних принципів міжнародного права». Складність полягає в тому, що категорія загальнолюдських цінностей (ст. 11) хоч і знайома всім на слух, а проте не визначена не тільки юридично, але й філософськи, ба навіть ідеологічно та політично. Без сумніву, в мусульманіна і християнина уявлення про загальнолюдські цінності відмінні. Не визначається ясністю й світоглядна позиція першого радянського провозвісника таких цінностей як пріоритету політики. В ліпшому випадку за «загальнолюдськими цінностями» можна визнати статус політичної метафори. Але чи має Конституція бути метафоричною?

Не кращим чином виглядають «загальноновизнані принципи міжнародного права». Як твердять міжнародники-юристи (а не міжнародники-політологи), сьогодні в світі нам не знайти чітко окресленого переліку загальноновизнаних принципів міжнародного права. Отже, знову запитання: чи має право на конституційну фіксацію те, що не має окреслених означень? Питання майже риторичне. Спробувати тлумачити самостійно? Англосаксонська традиція прецедентних тлумачень може і впоралась би з таким завданням. Але Україна

не належить до країн, в яких панує система загального права, отже, сумнівно, щоб спроба подібного тлумачення у нас увінчалась успіхом.

Не буде перебільшенням також сказати, що сьогодні Україна знаходиться в стані перманентного визначення своїх національних інтересів, вчиться їх усвідомлювати і захищати. Тому конституційні реверанси проекту перед міжнародним правом виглядають дещо наївно. Класичні конституційні системи сприймають юридичні аспекти міжнародного співжиття рафінованіше, а водночас простіше. Взагалі характер засад конституційного ладу виглядає у нас дещо штучним, «ретортним». Життя швидко розіб'є реторту, в якій поки що протікає реакція українського конституційного експерименту. Чи виживе тоді зовні красива, але поки що слабо захищена від семи вітрів політики тендітна юридична культура? Питання знову ж таки не з тих, якими легковажать.

Розділ II конституційного проекту розпочинається ст. 13, в якій проголошено, що «усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах». Коли це писалося в світі вперше, то передбачалося, що ця теза, зафіксована конституційно, допоможе спростувати відому русоїстську політичну максиму: людина народжується вільною, та повсюди вона в кайданах. Чи є сенс повторювати в українській Конституції першу частину максими, якщо можливість спростування її другої половини вже давно доведена в світі, залишається питанням? В усякому разі просто як прикраса вона недоречна, бо аж надто загальновідома.

Якимсь безвідповідальним є проголошення в ч. 2 ст. 13 проекту Конституції й того, що «природні права і свободи людини є невід'ємними». Оскільки в світі не існує загальновизнаного переліку невід'ємних природних прав (французька традиція налічує їх чотири, американська – три), а українська Конституція свого переліку не пропонує, дане твердження також лишається невибагливою юридичною прикрасою.

Ніби поглиблюючи гротескність ситуації, проект Конституції в ст. 21 називає право на життя невід'ємним. Називає... й тут же проголошує, що життя може у виключних випадках відібрати суд. Чи підтверджують подібні «виключення» непорушність загального правила, не беремося судити. Однак залишається фактом, що, не володіючи справжньою національною конституційною традицією, наша правнича думка зіткнулася з необхідністю виробляти власні засадничі цінності та принципи мало не на рівному місці. Причому складність полягає в тому, що місце є «рівним» лише умовно, бо світ переповнений конституційними зразками. Американцям в свій час ніщо не заважало зосередитись. Нам же готові зразки заважають можливо не менш, ніж допомагають.

Питання обтяжується ще й тим, що ми не при звичайні тлумачити конституцію саме як уособлення квінтесенції права, а разом з тим і ясно розуміти, що ж саме так відрізняє право від законодавства, в якому право знаходить свою матеріалізацію. Конституція ніколи не співпадає повністю з тим, що править їй за ідеал. На відміну від поточного законодавства, яке є перш за все результатом волевияву («хочу, щоб було так»), конституційне право ґрунтується не стільки на волі, скільки на розумі.

Саме ця обставина сприяє єдності правових систем світу, їх незалежності від примхливих національних політик.

В сенсі цих розмірковувань створення конституцій є пошуком національних, а разом з тим й універсальних узагальнень, засадничих цінностей, наближенням до ідеалу справедливості. Як писав ще Т. Гоббс, право не може бути проти розуму і не літера є законом, а лише те, що відповідає наміру творця.

Намір творця буває зовсім не просто висловити. Пошуки справедливості тривають вічно, нові знахідки приводять до переоцінок і нових пошуків. Поступово виробляється конституційна традиція, яка за виразом Х.-Г. Гадамера, вимагає «згоди, прийняття, піклування». Традиція втілюється в конституцію, якщо доведе свою спроможність пережити історичні злами. Але саме тому конституція як акт творення не допускає звичайної людської домовленості. Поза межами швидкоплинних людських емоцій в ній природа речей завжди наполягає на своєму. Конституційні норми прямо пов'язані з загальною цивілізацією та національним менталітетом. Законодавець, за виразом Р. Давіда, не може впливати на засадничі для неї (конституції) елементи так само, як і на мову або спосіб мислення. Отже, в українську Конституцію можна записувати або те, що склалося в житті органічно, само по собі, або те, що відстоялося протягом суттєвих термінів співжиття в українському суспільстві, хоча назовні воно б і не виглядало як виключно раціональне.

Економічна і політична діяльність людей часто-густо розвивається за закономірностями, які складаються як далекі від справедливості. Саме тому не всім їм місце в Конституції. Так само як не заслуговують на конституційне закріплення і деякі ідеалістичні очікування, на покращення людської природи. Дріб'язковість, «інструктивність» та багатослівність проекту Конституції України зароджені, звісно, не злою волею, але наївним, хоч і святим прагненням впорядкувати все на українських теренах найліпшим чином. Та на жаль звідси ж беруть свій початок і конституційні парадокси.

Так, в проекті проголошено «свободу думки», але обмежено «свободу слова», проголошено принцип громадянської активності: «дозволено все, що не заборонено законом» (ч. 3 ст. 6), але обмежено його дію у випадку, коли «кожний має право охороняти себе всіма законними (виділено мною – В. Р.) засобами». Зовсім невідомо, чи погодиться Конституційний Суд тлумачити «законні засоби» як такі, що не заборонені законом.

Загальний дух Розділу II «Права, свободи і обов'язки людини і громадянина» визначається насамперед тим, що в ньому залишено категорію соціальних та економічних прав, тобто так званих «позитивних» прав (їх реалізація забезпечується позитивною діяльністю не індивідів, а держави), що досить послідовно впливає з означення Української держави як «соціальної». Але саме в цьому випадку зміст прав і свобод грома-

дьян цілком зумовлений волею влади.

Весь простір громадянської ініціативи за таких умов можна собі уявити за допомогою метафори засніженого поля, по якому громадяни можуть пересуватися (проявляти активність) тільки тоді, коли державою для них встановлюються певні повноваження (ніби прокопуються доріжки в снігу). Розвиток громадянських прав в подібній системі йде шляхом додавання нових кутів до «зірочки свободи» (розгалуження доріжок в снігу, що йдуть нешироким радіусом від кожного індивіда). Весь невитоптаний сніг – то поле повноважень влади, урядових структур, агентів держави. Звичайно, що і в авторитарній системі можна виголосити принцип: дозволено все, що не заборонено. Але в підсвідомості влади, яка надає і гарантує соціально-економічні права, завжди діятиме інший імператив: дозволено все, що перелічено як права, заборонено все, що не перелічено.

За прикладами не ходити далеко. В ст. 41 проекту Конституції визнається право на страйк лише з метою захисту колективних економічних і соціальних прав та інтересів. Оскільки економічні і соціальні права описані в окремій главі, конституційний припис трактується однозначно: страйки з політичними вимогами заборонені. Адже для політичних прав існує окрема глава Конституції. Крім того, ч. 5 ст. 41 забороняє страйки на підприємствах транспорту та зв'язку, не підкреслюючи, однак, про який саме транспорт і зв'язок йдеться. У США є близько десятка приватних поштових служб, а приватний транспорт є навіть в Україні. Втім, доктрина порядку, сервільної щодо держави слухняності переважає все.

Якщо в Україні 90% власності належать державі, то в сенсі взаємодії держави і громадянського суспільства це означає те, що страйки з політичних мотивів є неunikними. Що інше мають робити люди, коли їхній наймодавець – держава в засліпленні, якому не може зарадити ні теоретичне, ні практичне усвідомлення власного банкрутства, веде суспільний загаль до катастрофи? Позиція держави в проекті Конституції настільки амбітна, що вустами робочої групи Конституційної комісії вона й тепер обіцяє зарплату, яка забезпечить «такий прожитковий мінімум для працівника і його сім'ї, який відповідає науково обґрунтованим фізіологічним і соціально-культурним потребам людини» (ч. 5 ст. 39). Те ж саме маємо в ст. 42 стосовно пенсій та інших видів соціальної допомоги. Юридичні аргументи тут безсилі, бо маємо перед собою феномен відчайдушного політичного мазохізму.

З позицій громадянського суспільства порядок, стабільність і процвітання забезпечуються протилежним способом.

Право тут – не волевияв пустих обіцянок влади, урядової адміністрації, а міра справедливості, яка пізнається й поступово формулюється кращими представниками громадянського суспільства. Справжнє право не ускладнює, а спрощує взаємодію суб'єктів, на нього завжди є попит. Якщо повернутися до метафори снігового поля, то при такому праві весь простір ініціативи належить громадянинові, в центрі «зірочки свободи» опиняється агент держави, політичний функціонер.

В авторитарній системі свобода громадян забезпечується тим, що «зірка свободи» набуває з часом нових кутів (як от в українському проекті), а в демократичній системі, навпаки, розвиток, розширення свободи йде шляхом відсічення від зірки нових кутів, тобто через обмеження повноважень влади. Логічно, що в останньому випадку спосіб забезпечення свободи буде «негативний». Саме так відрегульовані права громадян в Конституції США. В проекті ж Конституції України химерно поєднані обидва підходи: негативний і позитивний. Химерним сьогодні виглядає в Україні і суспільне життя. Але ж саме цю його якість ми прагнемо якнайшвидше подолати.

Проект Конституції взагалі виходить з неявно окресленої презумпції, що громадяни вільної Української держави – це не автономні особистості з розвиненою уявою, яка стимулює їх до все нових звершень в політиці, економіці або культурі, а слухняні пішаки, яким для щастя потрібно лиш розвивати колективізм та покірливість до державних приписів. Наприклад, ст. 12, яка передбачає «право на повстання» має на меті не відновлення пріоритету свободи (як це органічно передбачено у «відкритих» конституційних системах), а одчайдушний спротив намаганням змінити status quo, який має скластися в Україні. Як там написано, українські громадяни «мають чинити опір і перепони будь-кому, хто здійснює спробу насильницької ліквідації української державності, конституційного ладу, встановленого цією Конституцією, порушення територіальної цілісності чи чинить дії, спрямовані на захоплення державної влади». Для контрасту наведемо «право на повстання» з Декларації незалежності США: «...Коли довга низка зловживань і правопорушень влади незмінно спрямована на досягнення тієї мети, виявляє намір підпорядкувати народ абсолютному деспотизмові, тоді народ має право і обов'язок повалити такий уряд і встановити нову форму забезпечення народу в майбутньому». Схоже, що коментарі тут зайві.

Поміркованість, пересічність уявлень творців проекту про характер та зміст конституційних прав та свобод українських громадян добре ілюструється передбаченим в Конституції колом їх обмежень. Питання про ці обмеження є настільки важливим, що на цьому треба зупинитись окремо. Конституційний проект передбачає два типи обмежень: загальні (їх перелік подано в ст. 59) та спеціальні, які наводяться на додаток до проголошеної свободи чи права (ч. 3 ст. 29 стосовно свободи слова, ч. 3 ст. 33 стосовно права на мирні збори, ч. 3 ст. 24 стосовно недоторканості житла тощо). Так, свобода слова за проектом Конституції може бути обмежена у випадках необхідності «охорони державної та іншої захищеної законом таємниці, а також захисту прав і свобод інших осіб» (ч. 3 ст. 29); з огляду на мету «охорони здоров'я та громадської безпеки» (ч. 1 ст. 59); а також «у випадках введення воєнного або надзвичайного стану», коли міра обмежень обумовлюватиметься «гостротою відповідного стану» (ч. 3 ст. 59). Мало того, свобода слова в проекті Конституції конкретизується свободою інформації (Глава 14 «Свобода інформації»), до якої додається перелік нових обме-

жень, а саме низки випадків, коли свобода слова використовується «для закликів до повалення конституційного ладу чи захоплення влади, до порушення територіальної цілісності України, пропаганди війни, насильства, розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі, зазіхання на права і свободи людини та суспільну мораль» (ч. 2 ст. 91). Підрахувавши всі можливі застереження, маємо число 15, з якого в одному випадку (воєнний або надзвичайний стан) міра обмежень не регламентується взагалі. Ще в червні 1992 р. на міжнародному симпозиумі «Конституція незалежної України» професор Г. Стентон (США) назвав регламентацію свободи в проекті Конституції України «мрією тирана». Зазначу, що тоді таких обмежень мені вдалося нарахувати 12.

Під тиском інтелектуально чесної критики творці проекту не раз уже посилалися на міжнародні пакти про права людини, які ніби правили їм за взірць. Дійсно, два відомих пакта про права людини 1966 р. передбачають подібні обмеження стосовно суб'єктивних прав. Але чи треба Україні вживати ці явно застарілі взірці? Вони, як відомо, є результатом довгої низки узгоджень політичних позицій дуже різних держав (як і всі інші масштабні міжнародні документи), а тому їм органічно притаманна поміркованість, переобтяженість застереженнями, обумовленими обставинами конкретної міжнародної ситуації. Через ці риси багато важливих прав може бути в разі потреби «відрізаними» державою, їх буде дуже важко або й взагалі неможливо захищати в суді. А те, чого не можна захистити в суді, завжди лишатиметься тільки на папері.

Ставлення до свободи слова та інформації є пробним каменем будь-якої державної політики, якщо йдеться про випробування на реальний, а не штучний демократизм, реальну, а не штучну підпорядкованість держави громадянському суспільству тощо. Ще Ш. Монтеск'є писав, що поява газет дає можливість кожному дізнатися, в чому полягають загальні інтереси й тим самим легше здогадатися про зміст «таємних фактів».

Ж.О. Ламетрі підкреслював, що розум за своєю природою прагне уникати невігластва. Він хоче знати, а потім вже погоджуватись. Отже, для громадян будь-якої держави свобода слова та вільна інформація цінна за всіх без виключення обставин. Водночас ясно й те, що для держави, яка перш за все дбає про стабільність, захищеність та безпеку, сприйняття свободи слова та інформації є принципово відмінним.

З постулатів соціодинаміки культури відомо, що інформацією в точному розумінні слова називають «кількість непередбачуваного, що міститься в повідомленні» (А. Моль). Отже, існує об'єктивна опозиція державної влади щодо вільного поширення інформації як органічно дестабілізуючого фактору. Саме тому українські громадяни повинні зарезервувати собі в Конституції право на інформацію та свободу слова без обмежень.

Подібну логіку вжили батьки-засновники найпотужнішої демократії світу, записавши в першій поправці до Конституції США (ратифікована у 1791 р.), що законодавча влада (Конгрес) «не має права видавати закони на впровадження будь-якої релігії чи заборону вільно виконувати її, а також не має права видавати закони, що обмежували б свободу слова, преси та права народу мирно збиратися й звертатися до уряду, просячи усунути якусь кривду».

Характерно, що такий консерватор за поглядами, яким був суддя Верховного Суду США Блек, коли йшлося про можливість зловживань свободою слова, висловився однозначно в тому сенсі, що «проти зловживань свободою слова є тільки один засіб – це ще більша свобода слова». Представник США в ООН Д. Кіркпатрік також не раз наголошувала на тому, що міжнародні стандарти прав людини є заниженими для США і що перелік обмежень прав в цих пактах є обскурантистським, а водночас ширшим, ніж в колишніх радянських конституціях. Отже, до якої мети ми навіртаємося сьогодні реально? Чи не вужчі наші уявлення про демократію та свободу, ніж вони були не тільки у американців 200 років тому, але й у колишніх комуністичних диктаторів? Чи не важчою стає «рука Києва» від «руки Москви»?

Відомо, що кодекс Наполеона, проголосивши приватну власність «священною і недоторканою» запустив тим самим в роботу механізм енергопостачання сучасної демократії вкупі з відкритим суспільством. Проект Конституції України в Розділі I «Загальні засади конституційного ладу» про приватну власність не згадує взагалі. Замість цього вжито такі собі блаженські формулювання як «економічна багатоманітність» та «рівний захист усіх форм власності». В ст. 36 громадянам України забезпечується «право на приватну власність», яку означено без згадки про інтелектуальну власність, отже, не по-сучасному.

Гіршим, однак, є те, що фундаментальне право приватної власності (саме його творці проекту побоюлися визначити як «органічне й невід'ємне») може бути взагалі скасованим державою за умов воєнного або надзвичайного стану. Ніде правди діти, Конституція України передбачає можливість реквізиції приватної власності (її об'єктів) на законній підставі, причому умови реквізиції визначатимуться поточним законодавством про надзвичайний або воєнний стан.

Державницьким фетишизмом просякнутий не тільки текст проекту про громадянські права та їх гарантії, але й Розділ III «Громадянське суспільство і держава». З одного боку, як там сказано, «держава підпорядковується служінню громадянському суспільству», з іншого – вона береться вчиняти «правове регулювання в громадянському суспільстві», причому в такий спосіб, щоб воно було «спрямоване на забезпечення інтересів людини» (ч. 3 ст. 64). Знову дбати про людину довірено не стільки людині, скільки її вірному патернові, батьку-державі. І дійсно, вже в наступній статті держава береться за посередництвом поточного законодавства «гарантувати соціальну функцію власності» (ч. 2 ст. 65).

В Конституції ФРН сказано лаконічно: «Власність зобов'язує. Використання її повинно одночасно служити загальному добру». Таке собі морально-політичне звернення до економічно й фінансово могутніх. У нас же соціальна функція власності наперед гарантується. Зовні ця конституційна теза виглядає як корисна.

А проте її реальний зміст означає не що інше, як державницьку зверхність до творчої уяви власника, робить державу, а не власника арбітром в питаннях про долю капіталу, його (капіталу) вільне обертання, пересування за межі кордонів України тощо. Законодавчі гарантії соціальної функції власності в сучасних умовах означають не що інше, як повну несприйнятливості влади до засад ринку, економічної свободи, взагалі економічних пріоритетів громадянського суспільства. Фактично такий запис свідчить про підсвідому зверхність держави над ринком, влади над економікою, авторитету над творчою уявою, шаблону над ініціативою. В цьому принциповому місці не треба боятися перебільшень. Йдеться про сумнозвісне державницьке «викручування рук» економічним зіркам громадянського суспільства. Суть тези про законодавчі гарантії соціальної функції власності – авторитаризм, її політична форма – класична демагогія.

Так само демагогічним є ототожнення суспільної та державної власності, яке стверджується в ч. 1 ст. 65 проекту. Там сказано, що «суспільною є державна і комунальна власність». Якщо суспільна і державна власність становлять одне й те саме, то логічно неunikним буде й наступне твердження: громадянське суспільство (саме як суспільство, а не сума індивідів) і держава розрізняються лише в людському субстраті. Держава – це чиновники, суспільство – громадяни без них. Проте саме чиновники визначатимуть долю цієї суспільно-державної власності, суспільству ж лишається фантом громадянськості та державної загальнонародності. В разі, якщо економічний ризик операцій держави з власністю виявиться невинуватим (саме це зруйнувало соціалізм в Східній Європі), то спитати знову буде ні з кого. Адже власність і все, що з неї випливає у держави та українського суспільства спільні! Політичний позов громадян до збанкрутілої держави також робиться неможливим.

Відверто кажучи, в будь-якій нормальній країні «мотиви суспільної необхідності» (ч. 2 ст. 67) полягають в тому, щоб приватну власність було неможливо відібрати в умовах миру та безпеки. В проекті ж Конституції маємо протилежне. «Примусове відчуження приватної власності може мати місце... з мотивів суспільної необхідності» (ч. 1 ст. 67). і те, що Конституція гарантує грошове відшкодування збитків за ринковими цінами, справу не рятує. Нормальною ситуація стане тільки тоді, коли держава «принизиться» до того, щоб вийти на ринок власності як звичайний суб'єкт. Ось тоді вона буде стояти принаймні на рівні з громадянським суспільством. Для реального ж підпорядкування держави суспільству потрібно було б ще й примусити державу платити ціни вище ринкових. Саме так, до речі, доводиться часто-густо платити державі приватним власникам на ринках Заходу. Вважається вигідним продати землю під забудову або щось інше саме державі, адже вона – найбагатший покупець. І це справедливо, бо саме тоді люди погодяться сприймати державу як слугу, а не хазяїна. Проект Конституції України все це поки що лицемірно ігнорує. Вийти за коло червоних прапорців соціалістичного колективізму, про які згадував в пісні В. Висоцький, нам все ще не вдається. Між тим свобода, а разом з нею надія очікують на нас саме за прапорцями.

Власник лишається у нас під підозрою. Характерно, що Ф. Бродель в описові Голландії XVII ст. підкреслює індивідуальну економічну свободу як важливий передконституційний імператив: «Торгівля абсолютно вільна, купцям абсолютно нічого не наказують, у них нема правил, яким належало коритися, окрім правил їх власного інтересу» (Ф. Бродель, «Время мира», Т. 3. – М.: 1992 р., стор. 204-205).

Ще й сьогодні вслід за Марксом творці проекту тлумачать Конституцію перш за все як вияв громадських запитів та інтересів, згадуючи про індивіда тільки там, де це «нічим не загрожує». Однак разом з Марксом вони помиляються. Суспільні за назвою інтереси, по своїй суті, є переважно індивідуальними. Саме тому їх не можна пізнати апріорно на перспективу багатьох поколінь, існує й інший аспект, який не надається до засвоєння робочій групі Конституційної комісії. Частина законів людського співжиття діє в спосіб, який не дозволяє чітко окреслити поведінку людей, засновану на таких законах. Однак присутність таких законів в житті сумнівів не викликає. М. Бакунін свого часу називав їх «законами соціального тіла». Їх неприпустимо плутати з політичними або юридичними законами, бо вони не надаються до адекватної словесної інтерпретації і можуть бути забезпечені юридично тільки широкими гарантіями свободи. До цих законів належать закони ринку, політичної гри в межах політичних систем, спонтанних коливань громадських настроїв тощо. Це інтуїтивно розумів Ч. Беккарія, підкреслюючи, що чи не єдиною сталою рисою суспільства є його вічна нестабільність, динамізм і, як наслідок, певна мінливість образу справедливого.

Зовні дія таких законів може проявлятися в стохастичних коливаннях ринкової кон'юнктури, флуктуаціях несподівано дезінтегрованої політичної влади, хаотичних («абсурдних») волевиявах широких громадських верств, як то наприкінці 60-х років в Європі та США.

З остраху перед некомпетентним вторгненням добре організованих владних інституцій у сферу вічно-мінливого співвідношення між тим, що вважається справедливим сьогодні і тим, що було таким вчора, в демократичному світі виробилась загальна переконаність в тому, що право є не стільки двигуном уряду, скільки обмежувачем його активності. Досконалими є конституції, які правлять за «уздечку для вождів» (П.А. Гольбах). Сила закону міститься в його мудрості, а не в суворості його виконавців, говорив Ж.-Ж. Руссо, підкреслюючи тим самим відстороненість деперсоніфікованого авторитету права, Конституції від авторитету можновладців.

Протистояння анонімного авторитету Конституції і персоніфікованої влади бере свій початок ще від Великої Хартії (1215 р.). Іноді воно сягало справжнього антагонізму, коли на боці права виступали широкі верстви політичних «аматорів», а на боці персоніфікованої влади завжди професійно свідомо аристократія. На жаль, в сучасній Україні персоніфікована влада не тільки не хоче визнати своє органічне протистояння Конституції, але й ототожнює останню з маніфестом власного волевияву, тисне на складачів Основного За-

кону в спосіб, який призводить їх до поки що безконечного ланцюга інтелектуальних поразок. Другий проєкт Конституції підправляє перший, третій псує другий, зводячи його до рівня нижчого, ніж мав перший...

Ми і досі не годні позбавитись суто марксистських уявлень про суспільство як про піраміду раціональних людських активностей, у яких обов'язково має бути вектор. Звідси наше хворобливе зловживання в Конституції науковими означеннями: «демократія», «республіка», «правова держава», «соціальна держава», «громадянське суспільство», «природні права», «конституційний лад», «загальнолюдські цінності», «загальноновизнані принципи» тощо. Ми ніби забули, що Конституція – це не витвір наукової абстракції, а більш-менш типовий гарант свободи, вільного життя простих людей, практичній уяві яких більшість вживаних термінів та означень лишається чужою.

Якщо при натуралізації в США від неофіта вимагають знання Конституції, це нормально. Але чи може пересічна людина «знати» наш конституційний проєкт? Навряд. Проєкт Конституції України є перенасиченим теорією, «професорським».

Конституційне право, яке зросло на теренах капіталізму, а не марксової раціоналізації, має невисокий (з поширених в науці) ступінь консенсусу, тобто воно, за виразом Т. Куна, є допарадигмальним. Не дивно, що й політологію, яка дає зміст більшості конституційних категорій, дослідники вважають однією з найменш кодифікованих, малоінтегрованих за своєю природою наук.

В науках про людську поведінку можлива тільки відносна раціоналізація. Як казав М. Блок, ми суттєво викривили б проблему причин в історії, якби зводили її до проблеми усвідомлених мотивів. А тому Конституція, яка має справу з суспільством як метаоб'єктом впливу в цілому, повинна рахуватися не тільки з раціональними аспектами людської поведінки, але й виходити за межі традиційного раціоналізму. Пошуки саме таких позараціональних зон конституційного впливу, а також адекватних їм конституційних оболонок, засобів опосередкування становлять вишукану частину конституціоналізму як теорії та практики. Не дивно, що спроби кон'юнктурного написання конституцій часто завершуються повним фіаско. Проблема є надто складною, щоб бути вирішеною на теренах все ще механістичних постмарксистських уявлень.

Якщо поділяти тезу А. Швейцера про те, що на певному етапі людської еволюції зовнішня організація суспільства починає здійснюватися рахунком переважно духовного життя (що переконливо), то з цього випливає, що й в політиці надія на краще міститься в духовному початку, уяві сучасних поколінь.

Здорова політична культура прагне до відкритості, якій дуже перешкоджає надмірна регламентація, екстраполяція права на зони, які звичайно не регулюються. Принцип ефективності вимагає, щоб особистості та ідеї (крім тих, які уособлюють владу) не підпадали під надмірну регламентацію. Адже саме «особистості та ідеї» мають активно впливати на інституції, державу, функціонерів, підтримуючи в них живий початок. Український проєкт Конституції поки що цього «не розуміє».

Він є дріб'язковим, регламентивним, соціально-контрольним. Це відобразилося в буквализмі покарання за «будь-яке» насильство над дитиною (ч. 3 ст. 77); в покладанні «всіх турбот» за сиротами на державу (ч. 5 ст. 77); в «рівних правах і обов'язках» чоловіка і дружини (ч. 2 ст. 76); в здійсненні державою розвитку «усіх видів освіти та виховання» в тому числі через приватні навчальні та виховні заклади (ч. 1 ст. 81); в тому, що гарантії підприємництва визначаються «виключно Конституцією і законами» (п. 8 ст. 106); в тавтології про те, що «основою народовладдя в Україні є суверенна воля її народу» (ч. 1 ст. 92); в беззмістовній фіксації того, що «порядок проведення виборів Президента України визначається «Законом про вибори Президента України» (ч. 3 ст. 131) тощо. Не хотілося погоджуватись, але мають певну рацію ті, хто назвав сучасний проєкт «інструкцією для українського народу», бо ж навіть затверджуючи свій Основний Закон, український народ робить це не вільно, а... «керуючись» (Преамбула) Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р.

На жаль, треба також визнати, що, переробляючи проєкт, робоча група порушила логічну будову попереднього варіанту, легко скасувавши двопалатність парламенту, поруїнувавши кримську автономію, порушивши баланс повноважень виконавчої та законодавчої ланок влад. Все це, в разі прийняття, матиме суттєво негативні наслідки.

Скасування двопалатної структури парламенту різко зменшує представництво регіональних інтересів в Україні. Оскільки такі інтереси все одно існують й існуватимуть надалі, то їм тепер доведеться шукати позаконституційних каналів самовираження. Процес же їх узгодження буде загальмовано, якщо не зупинено. Спрощення парламентської структури, при паралельному збереженні явно надмірної кількості депутатських місць, спровокує ускладнення пошуків консенсусу і в інших питаннях.

Повернення до старої назви парламенту («Верховної Ради») є також невдалим, бо в країні, де проголошено принцип розподілу влад будь-яка влада (крім вищої судової) не повинна мати епітету «верховна». Чи може визнається вже суто фіктивним саме розмежування влад в Україні? І про це ненароком засвідчує нова (стара) назва?

Явно невдалим є формулювання ст. 101 про те, що «депутати представляють український народ і є відповідальними перед виборцями». По-перше, просте утвердження того, що депутати представляють народ, є трюїзмом. По-друге, відповідальність депутатів перед виборцями може свідчити про визнання імперативного мандату, за яким депутат є більш-менш транслятором їх регіональної політичної волі. Але ж імперативний мандат, як прийнято вважати, погано узгоджується з тим, що кожен депутат має піклуватися про загальнонародні інтереси. Такі інтереси суперечать іноді намірам виборців, що проживають в тому або іншому окрузі. Саме тому в багатьох демократіях світу імперативний мандат не визнається. Неясність українського

підходу до цієї дуже реальної проблеми також не обіцяє спокійного життя першому ж складові Конституційного Суду.

Далі. Якщо статус Президента України як особи, що очолює виконавчу владу скасовано (саме так за проектом), то робиться недоцільним обрання Президента на прямих виборах. Адже політична воля народу, яку він після виборів в собі акумулює, не знайде собі гідного застосування.

Так само недоцільним виглядає формальний обов'язок називати Крим республікою, адже за фактичним обсягом конституційних повноважень (компетенцією) це тепер типова автономна область. Про те, що ця оцінка правильна, свідчить і сама назва Розділу IX «Територіальний (а не державний – В. Р.) устрій і територіальна організація влади в Україні».

Невдалим є також конституційне утвердження принципу розподілу влад стосовно областей (земель). Ст. 180 передбачає, що вирішення питань в областях (землях) віднесено до відповідних Рад і обласних (земельних) виконавчих комітетів, «які діють за принципом розподілу влад». Але, строго кажучи, це нонсенс, бо розподіл влад може мати місце тільки за умов конкуренції законодавчої та виконавчої ланок влади. Але ж в областях (землях) створення органів законодавчої влади не передбачається! Нормотворчі ж органи (Ради) законодавчими штучно не назвеш. Що ж до статусу виконкомів, то вони прямо означені в ст. 185 проекту як органи виконавчої державної влади. Отже, плутанина з визначенням природи обласних (земельних) Рад й в даному проекті лишилась неподоланою.

Нечіткість визнання статусу обласних (земельних) Рад доповнюється в проекті мішаниною означень в способах обрання на посади в Радах та виконкомах. Щоб це зрозуміти, досить порівняти тексти положень: ч. 1 ст. 181, ч. 2 ст. 185, ч. 1 ст. 189, ч. 3 ст. 189. Чому так по-різному визначено однотипні процедури, лишається загадкою. Юридична техніка вимагає все ж більш уніфікованого підходу.

Оскільки ротація суддів Конституційного Суду не передбачається, то це автоматично призведе до того, що повний склад Суду буде мінятися одномоментно. Але такий порядок не тільки незручний. Він означатиме, крім всього, різкий перерив традиції конституційного судочинства кожних 10 років, що стосовно органу з такими функціями абсолютно неприпустимо.

Наприкінці треба сказати ще й таке. Затвердження змін та доповнень до Конституції України в її нинішній багатослівній редакції через референдум є малопродуманим. Не ясно, чи діятимуть зміни та доповнення до Конституції ще перед їх затвердженням на референдумі. Якщо ні, то референдуми відбуватимуться «щопоправки». Якщо ж так, то тоді зміни та доповнення можна буде накопичувати в пакет. Але пакетне затвердження змін та доповнень до Конституції на референдумі буде не тільки неощадливим щодо держбюджету, але й демонстративно декоративним щодо засад демократії в країні.

ДО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

В. В. Речицький

По другій світовій війні Ч. Мілош в «Seizure of Power»² описав процес жорстокого й підступного здобуття влади комуністичними диктаторами в Польщі. Панорама вийшла вдалою, так що елементи зовнішнього звалтування та внутрішньої колаборації до диктатури набули рис вражаючої достовірності. Сьогодні перед Україною стоїть завдання протилежної спрямованості. Ми маємо покінчити з зовнішньою (нехай менш брутальною) диктатурою, а водночас і з колишньою терпимістю до суперідеології комунізму, досягнувши демократичний режим, помірковану державність, отже, створивши громадянське суспільство.

Вся складність полягає в тому, щоб саме осягнути, а не «захопити» владу, хоча захоплена влада набуває зовнішніх ознак авторитетності та сили швидше від осягненої. Проте лише остання влада є виключно автентичною означенню публічної влади. Саме осягнена влада є якісною, а тому й надійною. Але таку владу можна здобути, спираючись лише на громадянське суспільство, принаймні на суспільство, в якому основні засади «громадянськості» вже сформувалися. Громадянське суспільство, попри все багатство теоретичних його означень, є домінуючою, самосвідомою, а тому й структурованою зсередини недержавною ланкою нації, народу. Його політичний сенс полягає в тому, що громадськість країни самоототожнює себе з домінуючим фактором суспільного прогресу, простіше кажучи, розуміє свою засадничу зверхність над державою, примушує бюрократію орієнтуватись на громадський інтерес, громадську думку в головних аспектах внутрішньої та зовнішньої державної політики.

Сьогодні в Україні мало не всім ясно, що розвиток демократії, забезпечення прав людини та принципу «вільних рук» в економіці і, як наслідок (але не передумова!), зміцнення державності, є шаблонними пріоритетами нашої політичної стратегії. Проте на нинішньому рубежі століть, майже як і на попередньому рубежі ми не однакові щодо тактики, конкретних важелів нашої політики. Одні, як тоді М. Міхновський, закликають дбати перш за все про військо та кордони. Другі вбачають надію в залишках ментальності землевласництва. Третім націократична екзальтація Д. Донцова здається ґрунтовнішою за консерватизм В. Липинського. Не можна забути й про спадкоємців «всеперемагаючого вчення».

Останні від революційного запалу та жертвності через скам'яніння в догмі та людське здичавіння в репресіях «еволюціонували» в стан панічного усвідомлення своєї фатальної конечності, а від цього – до ліцеїрного самоприниження конформних та одчайдушного авантюрного виклику зятятих. Події в Росії це

² «Захоплення Влади» – англ. (прим. автора).

добре продемонстрували. «Комуністичний» парламент в Україні погодився на перевибори. Що ж, непогана ознака для перспектив розвитку громадянського початку в політичній системі. Чи слід боятися при цьому організаційного відродження українських комуністів? Як на мене, ідеологія слабких завжди лишатиметься не менш привабливою, ніж ідеологія сильних. Крім того, саме це «відродження» може спонукати до швидшого катарсису в душах колишніх єдиновірців, які відкололися. Але головним фактором політичної терпимості до комуністів мав би стати руйнівний щодо колективістичної тиранії вплив реальної економічної та політичної свободи. Саме останньої нам поки що бракує.

Можливо, що брак свободи пояснюється сьгодні складнощами в освоєнні її парадоксів. Головним парадоксом політичної свободи є, можливо, те, що демократія як ліберальний політичний режим не є найкращим засобом просування до будь-якої наперед виставленої мети. Адже демократія взагалі не визнає запрограмованості поступу. Вона стихійно, «хаотично» виробляє власні пріоритети й тому абсолютно нездатна коритися примусу доктрини, уподобанням старших поколінь або вибору церкви.

Звісно, з цим не обов'язково погоджуватися, але виглядало б корисним на порядок денний українських політичних осягнень поставити саме таку демократію, яка наперед нічого не знає, нікому не кориться й буває упертою як десять тиранів вкупі. Таку демократію метафорично можна назвати «дрейфуючою демократією», тобто, якщо й підпорядкованою, то ноосферним законам, інтуїції народу й не нижче. Така демократія мала б стати уособленням політичного «дискурсу» (вислів Ю. Хабермаса), де б думкою меншості не нехтували, де б позиція більшості не абсолютизувалася, сприймаючись як конвенціональна угода на певний термін, угода між плюралістичною, дійсно багатобарвною множиною суспільних інтересів.

Сьгодні українські політична думка і дії не можуть бути ангажованими, що не потребує коментарів. Але стратегічний підхід до наших політичних проблем має бути іншим, бо він має значно ширші, категоріальні уподобання: свободу, демократію, індивідуалізм, розподіл влад, безвекторність поступу. Однак саме тут існують речі, які український народ, який дещо запізнило самовизначається, повинен пережити прискорено, в межах дитинства, може, навіть «утробно». Політична еволюція людини як родової істоти знала драматичні епізоди, які сьгодні в політичному самозростанні українського народу віддзеркалюються лише миттєвостями історично спресованої пам'яті. Отже, загальну, «всесвітню» політичну передісторію українська спільнота переживатиме з великим прискоренням. Історичні ж гальма мають спрацювати лише тоді, коли наше суспільство зіткнеться з дійсно новими для світу проблемами.

Для України сьгодні зовсім не конче необхідно пережити повноцінно свій націоналізм, монархізм, фашизм чи якийсь інший парадигмальний етап, який вже повномасштабно пережили інші народи світу. Врешті-решт політичний досвід народів йде до загальної історичної пам'яті приблизно так само, як нова інформація з широкої мережі розкиданих у просторі комп'ютерних терміналів стримить до універсальної, необмеженої за обсягом центральної бази даних. Прямий зв'язок з цією базою (введення нашого комуністичного досвіду) ми вже маємо. Проблемою залишається підключення до виходів «центрального комп'ютера». Своїм негативним прикладом ми достатньо вже навчили світ (цим внеском таки справді не треба нехтувати). Настав час учитися самим на основі позитивного світового досвіду. На жаль, саме тут на нас чатують великі труднощі, головними з яких є, як на мене, психологічні. Кілька прикладів.

Суттєвою вадою суспільного загалу в Україні сьгодні залишається, перш за все, острах, а водночас і гіпертрофований конформізм перед державою. Наша держава сьгодні являє собою поки що бюрократизований до нестями сонм чиновництва, причому чиновництва не перенавченого і не переорієнтованого навіть стратегічно щодо пріоритетів прав людини, законності, громадської думки. В економічному сенсі держава є повним банкрутом, в культурному – здичавілим провінціалом. А проте всі ланки, структури, які починають складатися на засадах самоорганізації (тобто як елементи цивільного, громадянського суспільства!) за невеликими виключеннями горнуть до держави, державних субсидій, опіки, а разом з тим і до повної залежності від неї. Щойно утворилася українська Академія правових наук як громадська організація (суттєвий плюс на conto громадянського суспільства), як, недовго думаючи, її провідники «випрошують» у Президента України її державного санкціонування, не зупиняючись при цьому перед її (Академією) повною структурною перебудовою (нові вибори членів, скасування категорії «академічних радників» тощо). Не встигла просохнути фарба на новій назві Харківського юридичного інституту – «Українська юридична академія», як ректорат останньої складає подання про зміну її назви через додавання «державна». Воно ніби й патріотично, а все-таки чомусь наперед згадується Шевченкове: «... Щоб то ближче стати коло самих...» Звісно, у державницького конформізму є багато чинників. Перш за все, це тотальне панування державної власності. Другим чинником є пам'ять про традиції тоталітаризму, яка при нагоді (як-от під час недоречної ні адміністративно, ні політично сумнозвісної переприсяги резервістів) миттєво актуалізується. Але поза тим є багато й такого, що вимагає персонального викорінення. Це, перш за все, інтелектуальні лінощі, невразливість на глибокі політичні ідеї свободи, психологічне нехтування свободою особистості. іноді дрібниці свідчать про це переконливіше від політологічних розвідок. Відомий чеський дисидент і правозахисник М. Шимечка в есе «Мой товарищ Уинстон Смит» («Проблемы Восточной Европы» №25-26, New York, 1989) згадує про ефект, який справляло на молодь Чехословаччини нелегальне читання роману Д. Оруела «1984» та його ж оповідання «Ферма тварин». Юнак, повертаючи книгу, стояв «з червоними від безсонної ночі очима і виразом обличчя, ніби у нього все тепер було спалено всередині...» Пригадується й мені реакція колеги, який, прочитавши «Ферму тварин» (а до того будучи обізнаним принаймні формально з функціонуванням західних демократій), сказав: «Так, дрібничка...» В цій «дрібничці», як на мене, для України прозирає величезна психологіч-

на, політична проблема. Останню можна окреслити лапідарно: архетип покори.

Саме тому в першу чергу завдань нашої конкретної політики «спонсорування» громадянського суспільства в Україні треба поставити режим повної інформаційної відкритості на Захід, не закриваючи його на Схід. Нам без перебільшення потрібен культурний «ленд-ліз» шедеврів кіно, живопису, театру, моди, музики, в яких матеріалізується людська свобода, розкута думка, буяння уяви, виклик всім формам монотеїзму, обскурантизму, догматизму. Нам треба навчитися любити свободу, але перед цим ми маємо позбутися елементарного страху перед свободою. З огляду на відсталість нашої інформаційної інфраструктури у порівнянні навіть з Росією, ми можемо як тимчасову компенсацію використати наш вигідний геополітичний фактор, нашу фізичну присутність в Європі. Часті поїздки українців за кордон впливають на масову проринкову й продемократичну ментальність не гірше, ніж західні теорії ринкової економіки та ліберальної демократії, засвоєні російською політичною елітою значно глибше, ніж нами. Вже сьогодні у порівнянні з росіянами ми можливо маємо певні переваги щодо стану продемократичної чи проринкової ментальності громадського загалу. Що ж стосується політичного досвіду, освіченості істеблішменту, то тут ми програємо, що прикро, хоча й пояснюється це об'єктивними як на сьогодні, обставинами. Якби ми відправили в Гарвард, Ітон або Берклі п'ять років тому сто аспірантів для навчання в галузі права, економіки та фінансів, то вже сьогодні не були б такими безпорадними. Якщо Україна хоче бути в Європі не тільки географічно, то вже сьогодні ми мусимо подбати не тільки про «інвазію» західних капіталів, економічної ініціативи, але й про масоване ввезення в українські університети праць Парето, Рісмена, Адорно, Ліпсета, Хантінгтона, Аренд, Шумпетера. Це треба робити напряму й шляхом перекладів. В галузі освіти треба вимагати твердого знання іноземних мов принаймні від аспірантів. Чи розуміє це держава? Так, але реально зробити це може тільки громадянське суспільство.

Сьогодні всім ясно, що економічне відродження у нас не почнеться аж до реальної денационалізації. Відновлення економічних «союзів» з Росією та країнами СНД не дасть очікуваного ефекту, бо ми ж знаємо, що коли всі ці зв'язки існували і діяли в сприятливому для них режимі загальної дисципліни, економіка так само залишалася принципово катастрофальною. Те, що більшовицька держава забрала в людей за рік, не треба повертати десятки років, як дехто нас переконує. Як в політиці, так і в економіці для нас першочерговим є пряме засвоєння досвіду, який вже опанував цивілізований світ. В межах загального світового прискорення, яке констатують політологи-глобалісти світу, ми вже підпали під чари культурно-політичної уніфікації на західний кшталт, що дещо сумно. Образ *jet-set society*³ вже схоплено свідомістю молоді принаймні найбільших українських міст. Але більш загрозливим, як сьогодні здається, для нас лишається консервація нашої етно-національної, культурної самотності, іноді до цього нас схиляє «втомлена Заходом» українська діаспора, стосовно якої не варто забувати, що саме її предків спонукали в свій час до еміграції розвинений здоровий глузд, економічний раціоналізм, політична свобода, культурна та професійна терпимість, загальна відкритість Заходу. Для нас сьогодні було б надто прикрим перетворитись без паузи із стендового об'єкту демонстрації дії марксових законів на такий самий об'єкт уособлення образів національної міфології, якими б привабливими та переконливими останні в ретроспективі не виглядали. Обскурантистський «етнографізм» українського телебачення сьогодні нікого й ні на що масштабно позитивне не надихає.

Та й взагалі, чи не надто часто ми називаємо чужим те, що насправді є універсальним, світовим, космополітичним за власною природою? Чи не тому нам не вистачає світоглядно повнокровного, модерного сприйняття оточуючих нас реалій? Захищаючи інтереси України з позицій провінційної зверхності, наші мас-медіа (звісно, є винятки) за старою звичкою до життя в схематизованому суспільстві моделюють свободу, педалюють ентузіазм замість того, щоб реально діяти на свій розсуд в умовах першої, наснажуючись другим. Не виробивши справжнього громадянського суспільства, ми споживаємо його жадливий одержавлений сурогат, який проявляється в «незалежній», але державно спонсорованій пресі; у «вільних» конференціях політологів, перенавчених з «наукових комуністів»; в одержавленій (зате безплатній!) системі освіти тощо.

Громадянське суспільство не потребує спонсорування державою, тому що будь-яка суттєва опіка держави вбивча для нього. В нормальному стані громадянське суспільство має бути багатшим за державу, а не навпаки. Крім того, держава взагалі малотворчий суб'єкт. Ще Г. Курбе казав, що опіка держави деморалізує художника і тому вбивча для мистецтва. Так само згубним є керівництво від імені держави культурою, освітою. Згубним є взагалі державницьке опікування всім, що ґрунтується на ініціативі, вільній уяві, розкутості розуму і, більш скромно, взагалі на нешаблонних підходах. Держава ж, дбаючи за своєю природою про стабільність, порядок, захищеність та безпеку, врешті-решт якраз і уособлює в собі універсальний шаблон. Цим шаблоном послуговуються її агенти, йдучи керувати наукою, культурою, мистецтвом, становленням громадянського суспільства.

Спонсорами становлення громадянського суспільства в Україні може стати тільки розгалужена мережа ланок великого, середнього та малого приватного бізнесу. Але саме бізнесу Українська держава поки що не любить. Блокуючи масштабний та швидкий ріст приватної економіки, держава скніє не тільки як безпорадний економічний суб'єкт, але і як суб'єкт політичний. За прикладами далеко не ходити. Претендуючи на широке та неформальне міжнародне визнання, українська дипломатія й досі не висунула жодної масштабної міжнародної ініціативи. Наша загальна зовнішньополітична концепція, на думку молодшого покоління українських фахівців-міжнародників, є доста кволюю. Не скасовано у нас не тільки паспортну систему, але й

³ тут: динамічне, процвітаюче, «реактивне» суспільство – англ. (прим. автора).

прописку. Нещодавно в закамфльованому вигляді ми відновили вітчизняний прообраз майбутньої цензури. Натомість щоб робитися максимально відкритими, а, значить, і політично відвертими, прямими, ми й досі вдаємося до інтелектуально-підліткового ядерного шантажу, сподіваючись, схоже, на те, що з підлітком за певних обставин рахуються в залежності від того, що він тримає не в голові, а в кишені. Проблема ядерної зброї в Україні становить для нас, так би мовити, питання окремого болю. Схоже, ця річ, подібно до сумнозвісного кільця всевладдя в руках гоббіта з трилогії Д. Толкієна, є поки заважкою для нашого політичного сумління.

Водночас наша політика надміру емоційна. Воно й не дивно, бо перша хвиля відродження піднесла як що й не до державного кормила, то принаймні до реальних політичних рішень саме мистецько-наукові кола. Можна навіть сказати, що уособлені в конкретних людях елементи громадянського суспільства шляхом політичної конвергенції увійшли в державні структури. В політику прийшли Д. Павличко, Л. Скорик, І. Дзюба, І. Юхновський, В. Яворівський. Та чи ознаменувало це перемогу «громадянського початку»?

Відразу та нехіть до життя в комуністичному мурашникові були сприйняті людьми спочатку на емоційному рівні, отже логічно, що емоційний емпіризм в політиці на певний час став для нас первинним. Але вже сьогодні його можливості практично вичерпалися. Політика сьогодні вимагає строгої професіоналізації, від парламентських промовців вона мала б переходити до урядових структур, юридичної касты. Конвергентний процес між громадянським суспільством та державою мав би вже припинитися, але він, схоже, тільки набирає обертів. Схоже, це відбувається через те, що громадянське суспільство в нас стало ще більшим жебраком, водночас держава уособлює в собі відносно багатство. Фінансове здирство, яке вчиняє сьогодні держава, призводить до того, що громадянське суспільство в Україні лишається без економічного підґрунтя, інтелектуальна еліта йде в найманці держави (тільки там – авто, закордонні відрядження, цікаві контакти, реальна проникливість в справи світу, загалом ефективне живлення мозку й тіла). Це призводить до того, що громадянське суспільство втрачає здатність бути інтелектуальним опонентом державі – всі його «кадри» мобілізовані начебто на розбудову української незалежності, суверенітету... Так в Україні складається, вже склалася колізія патріотичних гасел перебудови та відродження з економічно неунікним стереотипом «зради» громадянському суспільству його провідників. Невже був достеменно правий вже згадуваний тут Д. Оруел, і вся надія полягає тільки в «пролах»? На що здатні «проли» під проводом їхнього авангарду, вже показав 1917 р. Сьогодні авангарду у них немає, а той, що претендує на цю роль, безнадійно поки що скомпрометований. Отже, маси сьогодні, схоже, полишені самі на себе. Це окреслює вже описану Ортегою і Гассетом перспективу «наддемократії», коли аргументи, висловлені в шинку, стають основою державних законів. Чи цього ми дійсно прагнемо? Тим часом економічна, фінансова катастрофа України може не полишити нам альтернативи. Скорумпована державою морально еліта громадянського суспільства мовчить, хоча має достатній потенціал для об'єктивного аналізу. Держава вдається до безнадійних економічно, політично та й навіть етично заходів самозбереження. В такій ситуації найгіршим може стати те, що не відбудеться навіть акту вибору серед альтернативи, не кажучи вже про те, що альтернатива сьогодні фактично навіть не висувається.

Слід зазначити, що політика, що твориться нефахівцями, буває дуже ефективною. Але надто часто вона перевищує останніх, змушуючи їх врешті-решт до нелогічних висновків. Якщо академік І. Юхновський якось сказав, що нам тепер не до науки, то це є неконструктивним ні що до науки, ні що до політики.

Політологічний аналіз не замінить ніколи політичного. Політологічно ж можна передбачити, що нашому правлячому класові рано чи пізно доведеться дійти тривіальних (в сенсі науки) висновків: що ми живемо й будемо жити в стані постійних флуктуацій від певної анархії до певного порядку; що наш політичний поступ є по суті безвекторним, і це нікому особливо не загрожує; що світ стимулює нас до такого загального прискорення, що нам вже ніколи не зупинитися для «роздумів»; що свобода органічно передбачає ризик і нестабільність, й тому спроби їх взагалі уникнути безперспективні; що індивідуалізм не слід ототожнювати з егоїзмом й що саме він є чи не найпотужнішим чинником будь-якої економічної активності.

Усвідомивши канони, політики зможуть нарешті розпочати життя в нормальному ритмі. Сьогодні ж цей ритм ненормальний, бо уряд перебуває в стані хронічної паніки, а суспільний загал так само в стані хронічної апатії. Коли ж суспільство стане активним, тоді політики зможуть перепочити. Вже сьогодні фактичне блокування денационалізації (читай передачі економічної відповідальності вниз) призвело до фрустрації і песимізму наших можновладців стосовно можливостей впливу на справи світу цього, а також стосовно здатності до поступу керованих ними. Якщо приватизації в розумно окреслені строки так і не відбудеться, то з хаосу, який по всьому настане, з часом може й матеріалізується якийсь скелет політичної та економічної конструктивності. Але хаос тому й хаос, що з нього наперед не витікає жодних висновків. Отже, чи не ризикнути нам вже сьогодні, довіривши тактику поступу представникам партій, добробут – приватним осягненням робітників та селян, а стратегічну політику – людям без надмірних факультативних уподобань? І може, тоді люди матимуть спокій, вийдуть думками з політики й згадають про тихі радощі громадянського суспільства.

ЖУРНАЛІСТ ЗА ГРАТАМИ

(декілька слів на захист свободи преси)

27 жовтня цього року Карловський районний суд Полтавської області засудив видавця та редактора га-

зети «Ориентир» Олександра Волосова до чотирьох років позбавлення волі одразу по шістьох статтях кримінального кодексу: 125 ч. 2 (наклеп у друкованому творі), 125 ч. 3 (наклеп, поєднаний з обвинуваченням у вчиненні державного або іншого тяжкого злочину), 165 ч. 1 (зловживання службовим становищем), 176-1 ч. 1 (вплив на суддів з метою добитися незаконного рішення, вчинений з використанням службового становища), 176-3 (образа судді), 176-5 (образа прокурора або слідчого), 176-4 (невиконання судового рішення, несплата штрафу). Волосов повинен сплатити штраф у розмірі 220 тис. крб., до нього застосовано також ст. 31 Кримінального кодексу: його позбавлено на чотири роки права займатися журналістською діяльністю. Що ж сталося?

Олександр Волосову сорок років. Одружений, синів – 15 років. Працював фотографом, фотокореспондентом різних видань. У 1988 році заснував рекламно-інформаційний кооператив «Искра» та почав видавати «Ориентир» – одну з перших незалежних газет в колишньому СРСР. Спочатку це було чисто рекламне видання, згодом – суспільно-політична міська газета. Волосов брав активну участь у виборчих кампаніях 1989 та 1990 років, підтримуючи кандидатів, що обстоювали демократичні цінності. З 1990 року в газеті починає з'являтися гостра інформація про діяльність місцевої влади, партійних органів, гострі критичні матеріали про діяльність прокуратури, міліції, суду. Газета притягувала читачів своєю безстрашністю. Вона нікого з критикованих не щадила – незалежно від статі, віку, професії, партійності та національності – та намагалася захищати гнаних і скривджених. Але авторам часто зраджував смак. Гасло газети – «Лучше быть желтым, чем красным». Вона і була за своїм характером жовтою, скандальною за тоном – майже всі матеріали було писано в балаганному стилі, часто за межею звичайних образ. Газет! заважали, забороняли харківським друкарням її друкувати. Тому її робили у Литві, згодом в Росії.

20 серпня 1991 р. газета видрукувала указ Сльцина та інші антипутчівські матеріали. Сесія Харківської міськради окремим рішенням відзначила мужність Волосова та виділила приміщення для газети в центрі міста.

У жовтні 1991 р. в «Ориентире» з'явилася стаття кореспондента газети Віктора Баранова «Громадянин США знаходиться в Харківській тюрмі». Перший заступник прокурора міста С.М. Стороженко та декілька працівників кримінального розшуку міського УВС побачили у цій статті образу та подали цивільний позов на захист честі та гідності. Газету було покарано штрафом у розмірі 20 тис. крб. Після цього в «Ориентире» було надруковано низку великих знущальних, образливих для декількох працівників правоохоронних органів, у першу чергу, Стороженка, статей. Так, наприклад, у статті «Судили рэкетиров, а посадят прокурора» стверджувалося, що Стороженко, коли був у відрядженні у Польщі, то «умудрился фарцонуть вещественными доказательствами», що він разом з іншими працівниками кримінального розшуку – Черемухіним та Мірошниковим «прихватили с собой утюги, кофемолки и прочую утварь, пользующуюся спросом». У статті «Кто убил Риту?» Волосов писав про можливу вину Черемухіна у смерті його дружини. У статті «Мне Волосов предлагал взятку» автор назвав Стороженка «аферистом» та писав, що «Вышинский по сравнению со Стороженко просто грудной ребенок».

Обласна прокуратура порушила кримінальну справу за вказаними вище статтями, а суд визнав вину Волосова прокуратурою доведеною. Волосов відмовився від адвоката та захищав себе сам. Здається, після 1987 року вперше в Україні журналіст потрапляє за ґрати в результаті своєї професійної діяльності. Перше, що впадає в око у цій історії – місце проведення процесу. Мотивуючи тим, що Стороженко – член Харківського обласного суду, розгляд справи переносять в Карлівку. Краще, як на мене, було б для всебічного, повного та об'єктивного розгляду справи та забезпечення прилюдності судочинства провести виїзну сесію Полтавського обласного суду в Харкові. Друге – жорстокість вироку. Чотири роки позбавлення волі – надто суворе покарання, навіть якщо б вина Волосова була цілком доведена. Повинен сказати, що не можу погодитися з кваліфікацією дій Волосова як наклепу. Наклеп – це поширення свідомо неправдивих вигадок, тобто, суд повинен був довести: Волосов знав, що вміщує інформацію, яка не відповідає дійсності, що він свідомо обмовляє Стороженка та інших посадових осіб. На мій погляд, Волосов був цілком переконаним у справжності тих фактів, про які він писав, тобто мова може бути тільки про хибний погляд, а не про наклеп. Третє – чому перевіркою фактів, викладених у «Ориентире», займалася обласна прокуратура? Якщо для «об'єктивності» потрібно було судити Волосова в Карлівці, то чи не краще було б для об'єктивності розсліду залучити працівників з Генеральної прокуратури або з інших областей?

І нарешті, ця історія ще раз ставить перед нами запитання: які межі свободи преси? У зв'язку з цим згадується один прецедент.

У 1983 році під час виступу на передвиборчому мітингу генеральний секретар Ліберальної партії Австрії В. Грабер-Мейер заявив, що треба збільшити на 50% допомогу австрійським жінкам, щоб зменшити кількість абортів, та одночасно зменшити таку допомогу іноземкам, що проживають в Австрії, змушуючи їх тим самим до частіших абортів. Журналіст Герхард Обершлік написав заяву до прокуратури, звинувативши політика у публічному висловлюванні поглядів, що відомі з маніфесту НСДАП 1920 року та караються в Австрії як нацистські. Цю заяву опублікувала віденська газета «Форум». Прокуратура ж почала справу проти журналіста, звинуваченого Мейером у дифамації (публікації відомостей, що принижують гідність будь-якої особи).

Обершліка було визнано винним. На думку австрійських властей він переступив межу розумної обґрунтованої критики, звинувачення Мейера у націонал-соціалістичних поглядах завдає шкоди його репутації політика, а форма висловлювання (публікація заяви у жорсткій формі до прокуратури) підсилює цю шкоду. Звичайно, Обершліка не було позбавлено волі. Але не погодившись із вироком, він подав протест проти авс-

трійських властей до Європейського трибуналу прав людини у Страсбурзі. Oberшлік звинуватив уряд своєї країни в тому, що було порушено право на свободу висловлювання – одне з основних та невідчужуваних прав людини. На думку журналіста преса повинна мати свободу вибору форми критичного коментаря дій політиків та посадових осіб.

Європейський Трибунал підтвердив, що свобода висловлювань є одною з найважливіших основ демократичного суспільства, умовою його розвитку та можливості самореалізації особистості. Ця свобода стосується не тільки інформації та поглядів, що є нейтральними, але в однаковій мірі, а можливо і перш за все таких, що обдурюють, ображають або викликають хвилювання. Просто такі вимоги плюралізму та толерантності, без яких демократія не існує. Це стосується не тільки змісту, але й форми висловлювання.

Ці принципи особливо важливі, коли мова йде про пресу та інші засоби масової інформації. Завдання преси полягає в тому, щоб інформувати, аналізувати та коментувати все, що відбувається у сфері суспільного життя і здається важливим з точки зору інтересів суспільства.

Свобода преси – найкращий засіб, що дозволяє суспільству знайомитися з фактами та формувати думки (погляди). Як підкреслив Трибунал, свобода політичних дискусій – стрижень концепції демократичного суспільства.

З цього випливає, що межі критики стосовно політиків і представників влади структур та їхніх дій ширші, ніж стосовно приватних осіб. Свідомо та неunikно виставляючи себе під контроль та реакцію на свої слова та дії, вони повинні бути більш терпимими до нападок. Звичайно, це не означає, що владці позбавлені права на захист свого доброго імені та можуть бути безкарно ображені. У кожному конкретному випадку питання захисту репутації повинно розглядатися з урахуванням цінності відкритих політичних дебатів.

Трибунал не побачив у публікації Oberшліка дифамації та визнав, що процес, порушений проти Oberшліка був втручанням безпідставним і таким, що порушував свободу слова властями Австрії. Трибунал визнав право Oberшліка на відшкодування збитків.

Проектуючи цю історію на нашу дійсність, не можна не помітити як далеко нам до цивілізованої преси та до цивілізованого ставлення до преси. В усіх країнах є бульварна преса, яка має свого читача. Якщо вона не переступає межі, дозволеної законом, то її тон є справою смаку її редактора. Тому говорити про тон більшості статей останніх номерів «Ориєнтира» немає сенсу. Але чи довів суд, що редактор переступив межу, що відділяє плітку від наклепу?

І ще одне суттєве питання: чи поніс би Волосов таку кару, коли б він образив рядову людину, а не прокурора, працівників міліції та суддю? Дуже мало ймовірно. Позови до газет стали нормою, але за грати журналіст потрапляє вперше – саме тоді, коли постраждали працівники правоохоронних органів.

То як вже треба було старатися, щоб із редактора безладно скандального «Ориєнтира» зробити мученика. Схоже, що це важке для виконання завдання здійснено цілком успішно.

P.S. 15 грудня відбувся розгляд справи касаційною інстанцією. Полтавський обласний суд залишив попередню кваліфікацію дій Волосова в силі, але зменшив строк покарання до 2,5 років, суму штрафу – до 10 тисяч крб., позбавлення права займатися журналістською діяльністю – до 3 років.

С. Ю. Захаров